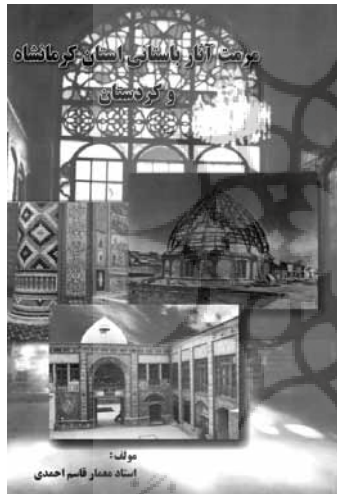

بازسازی یا مرمت

مرمت آثار باستانی کرمانشاه و کردستان

قاسم احمدی

انتشارات کرمانشاه، ۱۳۸۷

کتاب «مرمت آثار باستانی استان کرمانشاه و کردستان» تألیف قاسم احمدی از جمله آثاری است که در آن تجارب حرفه‌ای و هنری نویسنده در خصوص احیاء برخی از آثار باستانی استان کرمانشاه و کردستان به رشته‌ی تحریر درآمده است. مؤلف این اثر از جمله هنرمندانی است که به صورت تجربی و نزد استادان مربوطه هنر معماری را آموخته است. هرچند انتشار دستاوردهای حرفه‌ای ایشان در قالب کتاب قابل تحسین است، لیکن در مورد محتوای کتاب نکات قابل تأملی وجود دارد که در ادامه با نیت ارتقاء کیفی اثر، به شرح آن می‌پردازیم.

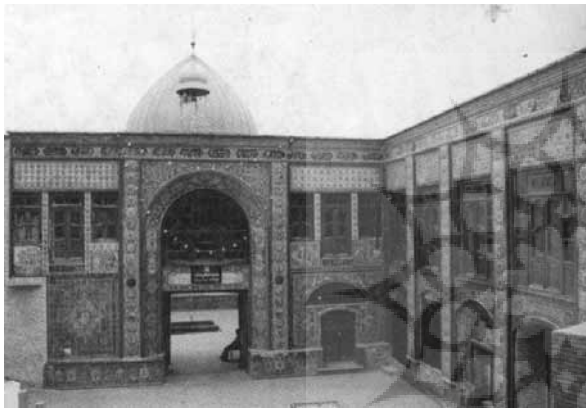
مرمت نیز همچون علوم دیگر محمل تحول است، رویدادهای زیادی در این حوزه رخ داده، پستی و بلندی‌های زیادی پیموده شده و آزمون و خطاهای فراوانی شده است که جملگی فصل جدیدی را در علم مرمت پیش‌روی مرمت‌کاران آثار تاریخی و فرهنگی قرار داده است؛ لیکن در این اثر شواهدی دال بر آشنایی نویسنده با مبانی نظری و علمی مرمت وجود ندارد، چرا که در واقع گزارشی از عملکرد وی است بدون استناد به منابع موثق علمی (به خصوص منابع کهن)، اصول،

در عصر کنونی هر چند در علوم مختلف پیشرفت‌هایی حاصل گردیده، اما ابزارها و تکنولوژی پیچیده‌تر شده‌اند با وجود این آثار فرهنگی گذشته جایگاه ویژه خود را در بین ملل محفوظ داشته است. کشور ما نیز به دلیل تنوع اقلیمی، غنای فرهنگی و سوابق تاریخی کهن طبیعی است که به لحاظ کمی و کیفی، دارای آثار ارزشمند فرهنگی و تاریخی به جای مانده از گذشته باشد.

باید اذعان نمود که حفاظت و نگهداری درازمدت از این آثار به مفهوم واقعی و علمی، پرهزینه‌تر و مشکل‌تر از ساخت خود آثار است و انجام تحقیقات بنیادین و قابل اجرا در حوزه‌ی مرمت و حفاظت بسیار حائز اهمیت است. هم اکنون در کشور هنرپرور ایران هنرمندان و استادکاران بسیاری وجود دارند که با وجود آنکه از تحصیلات آکادمیک بی‌بهره می‌باشند ولی دستاوردهای هنری آنها نشان از تجربه‌ی انباشته ایشان می‌باشد و بدون شک انتقال این دانسته‌ها و اطلاعات به نسل جوان از ضروریات یک جامعه علمی است. ولی متأسفانه کمتر شاهد انتشار تجارب این هنرمندان به صورت مکتوب هستیم.

شکل ۱- وضعیت سردر ورودی حسینیه تکیه معاون‌الملک قبل از مرمت

شکل ۲- وضعیت سردر ورودی حسینیه تکیه معاون‌الملک پس از مرمت

شکل ۳- نمای زینبیه بعد از پیوارچی مشبکی و درپوش گذاری و آجر فرش و بندکشی

تکنیک‌ها و روش‌شناسی! و بی‌درنگ این سؤال را به ذهن مخاطب متبادر می‌سازد که آیا کسب تجربه، نویسنده را که مجری اصلی احیاء آثار باستانی استان‌های مذکور می‌باشد از مراجعه به منابع علمی معتبر در این زمینه بی‌نیاز می‌سازد؟ چه دلائلی مبنی بر صحت عملکرد وی که نهایتاً در حفظ اصالت بنا منعکس می‌شود، وجود دارد؟ مرمت اصولی و حرفه‌ای چه ویژگی‌هایی دارد و آیا این اصول در عمل به کار گرفته شده‌اند؟ البته در مواردی ارائه‌ی گزارش با ذکر دلائلی آمده که نشان از بصیرت و دقت نویسنده در هنر معماری است، ولی امروزه با گسترش رشته‌های دانشگاهی در حوزه‌ی مرمت آثار باستانی و در مقاطع تحصیلات تکمیلی، نگاه پژوهشگرانه‌تری به این آثار می‌شود و محققان جملگی بر این باورند که بازگرداندن آثار هنری خراب شده به وضع و حالت اولیه‌شان علاوه بر دانش و مهارت فنی زیاد در هنر معماری، مستلزم حساسیت زیبایی‌شناختی و یاری علوم دیگر همچون تاریخ هنر، باستان‌شناسی و ... می‌باشد. لیکن در این اثر شواهدی مبنی بر مطالعات علمی و اشراف نویسنده بر این علوم مشاهده نمی‌شود؛ یا حداقل اگر نویسنده به این مبنای مجهز بوده، ضعف وی را در نگارش یک اثر علمی می‌رساند. قاعدتاً اعتبار یک اثر بر مبنای منابع مورد استفاده، طریقه‌ی صحیح استدلال و بررسی فنی موضوع، ارائه نظرات و تحلیل‌های درست و مستدل، مرور مطالب و پژوهش‌های قبلی و دستاوردهای جدید و ارائه نتایجی با بیان بهتر و حرف‌های تازه‌تر ارزیابی می‌گردد.

کتاب به دو بخش کلی کرمانشاه و سنج تقسیم شده و نهایتاً پس از شرح مرمت آثار سنج بلافاصله به شرح ملات‌ها و کاربرد آن‌ها در بناهای سنتی پرداخته و فصل را منقطع ساخته است و این سؤال مطرح می‌شود که چرا نویسنده بخش جداگانه‌ای را برای آن اختصاص نداده و چرا از بین کلیه مصالح مورد استفاده صرفاً ملات را انتخاب نموده و به شرح آن پرداخته است؟

به‌طور کلی به نظر می‌رسد با توجه به موضوع کتاب ترکیب فصل‌های کتاب منطقی و کامل نیست و خواننده بدون رضایت و بدون یافتن پاسخ سؤال‌های احتمالی خویش وارد مباحث بعدی می‌شود. بهتر است در بخش‌های جداگانه علاوه بر تاریخچه‌ی بنا به شرح خصوصیات فنی بناهای مذکور، مصالح مورد استفاده و شرح و ارائه‌ی تصاویری از وضعیت اولیه آنها، علل تخریب و به‌طور کلی بررسی فنی و هنری بنا تا قبل از بازسازی آورده شود و سپس به شرح عملیات انجام شده و مصالح مورد استفاده جهت بازسازی بنا همراه با ارائه دلائل علمی پرداخته شود. آثار فلامکی^۱، نظامی‌وند^۲، فیوضات^۳، گلکارزاده^۴، هادیان دهکردی^۵، قدیری^۶، بودهیشتیر^۷، محمدمرادی^۸، بیات^۹ و مرادی^{۱۰} از جمله منابعی است که می‌توان نگارنده را به آنها جهت تدوین اثری ارزشمند ارجاع داد.

همچنین کتاب فاقد جمع‌بندی و نتیجه‌گیری چه در انتهای هر بخش و چه در انتهای کتاب است که این مسئله از انسجام درونی متن می‌کاهد و از معایب اساسی است که می‌باید مطرح شود.

از نکات دیگر قابل تأمل در این کتاب استفاده مکرر از واژه‌ی مرمت است. واژه‌ی مرمت گاه با واژه تعمیر و بازسازی مترادف گرفته می‌شود، اما کارشناسان این رشته معمولاً بین مرمت و بازسازی تمایز قائل می‌شوند. منشور استرالیا (۱۹۸۱)^{۱۱} مرمت را این‌گونه تعریف نموده

است: انجام کلیه اعمالی که برای اصلاح مواد موجود و ساختار یک اثر فرهنگی انجام می‌گردد تا به موقعیت اولیه‌ی آن که شناخته شده می‌باشد، بازگردد. هدف مرمت، نگهداری و آشکار نمودن ارزش‌های هنری و تاریخی اثر بوده و بر پایه‌ی توجه به قطعات اصلی باقی مانده و شواهد از وضع اولیه اثر استوار می‌باشد.

لیکن عملیات انجام شده جهت احیای آثار باستانی مذکور که در این کتاب شرح آن رفته است در واقع نوعی بازسازی بنا است و نه مرمت آن و این مسئله استفاده واژه‌ی مرمت را در این کتاب به خصوص در عنوان کتاب محل تردید قرار می‌دهد و بهتر است عنوان کتاب به "بازسازی آثار باستانی استان کرمانشاه و کردستان" تغییر یابد. منشور استرالیا (۱۹۸۱)^{۲۱} نیز واژه بازسازی را بازگرداندن اثر به وضعیتی نزدیک به وضع اولیه با به‌کارگیری مواد جدید یا سنتی تعریف نموده است.

از نقاط قوت کتاب استفاده از تصاویر بسیار گویاست، هرچند نویسنده در متن اشاره‌ای به عکس‌ها ننموده به گونه‌ای که جهت توضیحات بهتر مخاطب را به عکس‌ها ارجاع دهد که این می‌تواند از معایب یک اثر علمی باشد. همین‌طور در مواردی عکس‌هایی در لابلای متن دیده می‌شوند که بهتر است به قسمت ضمیمه انتقال یابد.

این اثر فاقد پیشگفتار است و در مقدمه نیز مختصراً به اهمیت آثار تاریخی پرداخته شده و مؤلف موضوع اصلی را مطرح ننموده است. در مقدمه کتاب غالباً تر یا طرح اولیه یک اثر به اختصار مطرح می‌گردد و مؤلف هدف خود را از نگارش آن اثر و مباحث اساسی آن را با خواننده در میان می‌گذارد که می‌تواند به عنوان ایرادی اساسی مطرح شود.

در صفحات بعدی زندگینامه‌ی نویسنده و فهرست تشویق‌ها و عملکرد وی آمده که می‌باید به آخر کتاب و به قسمت ضمیمه منتقل شود. معمولاً در فرمت کتاب زندگینامه و آثار مؤلف بر روی جلد کتاب چاپ می‌شود.

اکنون جهت آشنایی بیشتر خوانندگان با محتوای کتاب تأملی بر خلاصه‌ای از آن خواهیم داشت:

بخش اول کتاب به ارائه‌ی گزارشی از بازسازی برخی آثار باستانی استان کرمانشاه پرداخته است. این آثار عبارتند از: تکیه معاون‌الملک، تکیه بیگلربیگی، طاق بستان، پل کهنه قره‌سو، کاروان‌سرای بیستون، مسجد عبدالله بن عمره و مقبره ابودجانه.

تاریخ ایجاد بنای تکیه معاون‌الملک کرمانشاه به سال ۱۳۲۰ هجری قمری برمی‌گردد. از جمله مکان‌های واقع در این بنا و عملیات انجام شده در آن می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

حسینیه: دیوارهای حسینیه همه کاشی‌کاری شده و در دیوارهای اطراف این حیاط تصاویری از سخنرانی اشرف‌الواعظین و همچنین مراسم قمه‌زنی و سینه‌زنی به چشم می‌خورد. برای مرمت و بازسازی حسینیه عملیاتی مانند حفر کانال فاضلاب از زینیه به بیرون از حیاط حسینیه، کف سازی با بتون، آجر فرش و کار گذاشتن حوض سنگی مستطیلی به شکل اولیه، قاب بندی و پی‌بندی دیوارها، نصب کاشی‌ها به شکل اولیه و نصب چند دهانه طاق و مرمت چند باب اتاق و کف فرش انجام گردیده است. (اشکال ۱ و ۲)

برخی از مصالح استفاده شده در بازسازی بنا عبارتند از: استفاده

شکل ۴- وضعیت نمای جنوبی تکیه بیگلربیگی کرمانشاه قبل از مرمت

شکل ۵- وضعیت نمای جنوبی تکیه بیگلربیگی کرمانشاه پس از مرمت

شکل ۶- نمای قسمت غربی کاروانسرای بیستون قبل از مرمت

شکل ۷- نمای داخل کاروانسرای بیستون پس از مرمت

از ملات ماسه و سیمان در دیوارچینی، ملات گچ برای کاشی‌کاری، استفاده از تیر آهن به جای تیرهای چوبی، حوض سنگی به جای حوض سیمانی در حیاط حسینی، سنگ کلنگی به جای گل و آهک قدیمی و استفاده از ملات ماسه و سیمان در آجر فرش کف حیاط حسینی.

زینبیه: این محل تماماً کاشی‌کاری شده و در اطراف آن حجره‌هایی قرار گرفته که با تصاویری از وقایع خونبار روز عاشورا تزئین گردیده است. در قسمت فوقانی گنبد تصاویری از داستان‌های قرآن و انبیاء الهی و در پایین این تصاویر دور تا دور زینبیه دو ردیف کاشی‌هایی از اشکال پادشاهان ایرانی به چشم می‌خورد. از جمله عملیات انجام شده در قسمت زینبیه می‌توان به کانال‌کشی جهت فاضلاب و زه‌کشی اطراف زینبیه اشاره نمود. (شکل ۳)

عباسیه: پس از پیمودن دلانی تنگ که بین عباسیه و زینبیه قرار دارد به صحن عباسیه می‌رسیم. این صحن دارای دو در ورودی می‌باشد و به دو کوی ایلخانی‌پور و معاون منتهی می‌گردد. عملیاتی برای مرمت و بازسازی این دو کوی از جمله زه‌کشی برای رفع رطوبت و دیوارچینی و ... انجام شده است.

حسینی بیگلربیگی:

این حسینی در محله‌ی قدیمی فیض آباد، مقابل مسجد جامع قرار دارد که دارای دو درب ورودی اصلی است. در نمای شمالی در سه طبقه با زیرزمین، در قسمت شرقی یک طبقه که در زمان زندیه ساخته شده و در قسمت جنوبی نیز یک طبقه در زمان قاجاریه بنا شده است. این حسینی دارای ۵ باب اطاق و یک شاه‌نشین است که تماماً آینه‌کاری شده است. معماری حسینی از سال ۱۳۱۱ شروع گردیده و در سال ۱۳۲۶ هـ. ق. به پایان رسیده. از جمله عملیات بازسازی انجام شده در این تکیه می‌توان به: بازسازی کل دیوار مشرف به کوی گرمابه بیگلربیگی، چیدن دیوار مشرف به خیابان، مرمت گنبد، بازسازی دیوار مشرف به کوی دندانسازی، زه‌کشی جهت جلوگیری از نفوذ آب و رفع رطوبت، ساخت دو ارسی و شش در و چهار پنجره چوبی و آئینه‌کاری اشاره کرد. برخی از مصالح به کار برده شده عبارتند از: شکر برای خشک‌کردن ملات آینه‌کاری، سریش برای چسبندگی ملات و استفاده از ملات ماسه و سیمان به جای گل آهک. (اشکال ۴ و ۵)

طاق‌وستان: این بنا در ۶ کیلومتری شهر کرمانشاه واقع شده که آثاری از روزگار ساسانی در آن موجود است. طاق‌وستان دارای دو اطاق کوچک و بزرگ می‌باشد. از جمله عملیات انجام شده جهت بازسازی این بنا می‌توان به موارد زیر اشاره نمود: دیوار چینی مشرف به امور پارک‌ها، نصب پنج دهانه کانال از زیر طاق‌ها تا دریاچه، سنگ فرش روی کانال‌ها و بقیه محوطه و باغچه‌بندی در محوطه.

پل کهنه کرمانشاه: این پل به سبک پل‌های صفوی ساخته شده و دارای شش تاق است. پل روی رودخانه قره‌سو سابق شاهراه کاروان‌ها بوده و رهگذران از این پل مستقیماً به ۱۲ شهر قدیم کرمانشاه وارد می‌شدند. از جمله کارهای انجام شده در بازسازی این پل می‌توان به دیوارچینی دست‌اندازها و سنگ فرش کل پل به صورت اولیه، مرمت طاق شمالی، بازسازی کامل ستون و دیوارچینی و طاق زنی و پی‌کنی اشاره کرد.

شکل ۸- نمای دیوار قسمت غربی شهرداری قدیمی کرمانشاه قبل از مرمت

شکل ۹- شروع دیوارچینی با آجر به فرم قدیم

کاروانسرای بیستون:

این کاروانسرا از جمله کاروانسراهای صفوی می باشد که در بنای آن بسیاری از سنگ های ابنیه‌ی ساسانی به کار رفته است. این کاروانسرا را شیخ علیخان زنگنه در روزگار شاه عباس دوم بنا نهاده که پس از سال ها به جهاتی آن را وقف کرده است. برخی عملیات انجام شده در بازسازی این بنا عبارتند از: قالب بندی طاق درب ورودی و اتمام دیوارچینی آن، مرمت و بازسازی چهارده باب از اتاق های تخریب شده کاروان سرا، دیوارچینی در سه طرف کاروان سرا، برداشت آوار قدیمی از روی طاق ها و نصب سقف کاذب جهت سبک کردن بار پشت بام و آسفالت پشت بام. (اشکال ۶ و ۷)

شکل ۱۰- نمای غربی مسجد عبدالله بن عمر ریجاب که ۹۰٪ تخریب شده بود (قبل از مرمت)

شهرداری کرمانشاه: ساختمان موجود شهرداری با بیش از

۹۰ سال قدمت یکی از ساختمان های قدیمی شهر کرمانشاه محسوب می شود. در ضلع شمالی شهرداری ساختمان تکیه معاون الملک و در ضلع شرقی شهر روی تپه های بلند و مشرف به شهر بنا شده است. زمین شهرداری توسط سفارت انگلیس خریداری شده و طرح ساختمان آن که در دوطبقه و زیرزمین می باشد، توسط انگلیسی ها تهیه و توسط معماران ایرانی ساخته شده است.

شکل ۱۱ - نمای غربی مسجد عبدالله بن عمر ریجاب پس از مرمت

جهت بازسازی این بنا عملیاتی انجام شده که از جمله ی آن دوباره چینی قسمتی از سقف که شکاف برداشته بود، آجر چینی نمای ضلع شرقی، آجر چینی دیوار شمالی، دوباره چینی ستون ها مدور نمای اصلی، احیاء خریا و شیروانی کوبی پشت بام به شکل اولیه و کف فرش زیر طاق را می توان نام برد. (اشکال ۸ و ۹)

مسجد عبدالله بن عمر:

در وسط قریه ی ریجاب یعنی محل زمستانی اهالی مسجدی مستطیل شکل که با قلوه سنگ و ملاط بنا شده است قرار دارد که از ابنیه ی قبل از اسلام بوده و در دوران اسلامی به مسجد تبدیل شده است. اهالی محل بنای این مسجد را به فرزند خلیفه دوم نسبت می دهند. از جمله کارهای انجام شده جهت بازسازی این مسجد می توان به مرمت قسمت هایی از دیوار ضلع جنوبی مسجد، حمل ملات های پوسیده، پی بندی و دیوارچینی ضلع شرقی، قیرگونی و ایجاد دیوار حفاظتی روی ضلع شمالی مسجد، مرمت سر در ورودی ضلع غربی مسجد، احیاء پله های ضلع غربی مسجد، مرمت و بازسازی ستون های آجری تخریب شده، تیرریزی سقف دوم شبستان، اتمام دیوارهای اطراف شبستان، بام سازی شبستان مسجد، نصب تعدادی از پنجره ها و نورگیرهای چوبی به شکل قبلی و محوطه سازی اطراف مسجد. (اشکال ۱۰ و ۱۱)

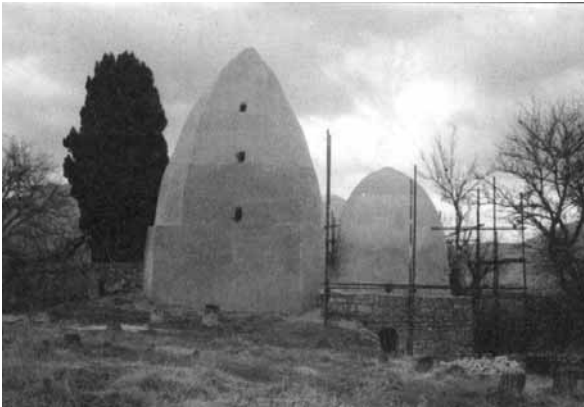
شکل ۱۲ - نمای گنبد کوچک مقبره ابودجانه که شکافی در آن بوجود آمده بود

مقبره ابودجانه:

سماک بن فریشه (ابودجانه) از طایفه ای اویس و دلاوران عرب بود که در جنگ در کنار پیامبر به درجه شهادت رسید. برخی از کارهایی که جهت مرمت و بازسازی این مقبره انجام گردیده عبارتند از: حفر کانالی برای مهار آب، قالب گذاری کانال، شفته ریزی با مخلوط آهک و گل رس و چیدن دیوار دو طرف کانال. (اشکال ۱۲ و ۱۳)

مرمت و بازسازی برخی آثار باستانی سنندج (مسجد جامع سنندج، خسروآباد و موزه سنندج)

مسجد جامع سنندج (دارالاحسان): این مسجد از بناهای

شکل ۱۳- نمای گنبد کوچک و بزرگ مقبره ابودجانه بعد از مرمت

شکل ۱۴- طاق‌های ویران‌شده قصر خسروآباد سنندج

شکل ۱۵- نمای نورگیرهای قسمت ساختمان موزه سنندج پس از مرمت

تاریخی و دیدنی کردستان است که به قبور امان الرخان، والی کردستان بناگردیده است. این مسجد از جمله مساجد دو ایوانی است که شبستان بزرگی دارد و آیاتی به رنگ وزین در این بخش نوشته شده است. صحن مسجد دارای دوازده حجره بوده و در زمان خود به عنوان مدرسه علوم حسینی نیز کاربرد داشته است. اصل بنای مسجد در تاریخ ۱۲۲۷ ه. ق. شروع و در ۱۲۲۸ ه. ق. پایان پذیرفت. حیاط کنونی مسجد حیاط مدرسه است و دارای دوازده حجره بالاخانه می‌باشد. از کارهای انجام شده برای بازسازی این مسجد می‌توان به زه کشی حجره‌ها برای جلوگیری از رطوبت و نصب داربست برای مرمت قاب بندی کاشی‌های ایوان اشاره کرد.

عمارت خسرو آباد: این عمارت در غرب شهرستان سنندج

یکی از با ارزش ترین آثار معماری کردستان محسوب می‌شود. این بنا به دستور امان الله خان اردلان به سبک و اسلوب ویژه معماری قاجاریه ساخته شد. از کارهای انجام شده در این مقبره می‌توان مرمت در ورودی، بازسازی دیوارها و طاق‌ها و تعویض تیرهای پوسیده نام برد. (شکل ۱۴)

منزل سالار سعید سنندجی (موزه): این منزل در اواخر

حکومت ناصرالدین شاه قاجار توسط ملالطف‌اله شیخ‌الاسلام، احداث و بعدها مالکیت این بنا به نام سالار سنندجی انتقال یافت که هم اکنون نمایشگاه مردم شناسی کردستان در آن واقع است. از کارهای انجام شده در مرمت این موزه می‌توان به موزاییک فرش اتاق‌ها، کانال کشی فاضلاب، تعبیه نورگیر در اتاق‌های قسمت غربی و ... اشاره نمود. (شکل ۱۵) در انتهای این بخش نیز به ملات‌ها و کاربرد آن در بناهای سنتی پرداخته شده است.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- محمد منصور فلامکی، تکنولوژی مرمت معماری، تهران، نشر فضا، ۱۳۸۷.
- ۲- کیومرث نظامی‌وند، اصول و مبانی مرمت و احیای بافت و بناهای تاریخی، تهران، ملاتک، ۱۳۸۷
- ۳- جاوید فیوضات، نگاهداری و مرمت اشیاء باستانی و آثار هنری
- ۴- عزیزاله گلکارزاده، مرمت آثار باستانی، تهران، گلکار، ۱۳۸۷
- ۵- منیژه هادیان دهکردی، کاربری پژوهش‌های آزمایشگاهی در حفاظت و مرمت بناهای تاریخی، تهران، دانشگاه تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۶
- ۶- بهرام قدیری، ساختارهای جدید در محیط‌های تاریخی، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۵
- ۷- یود هیشتیر، میراث فرهنگی، چالش‌ها و ضرورت‌ها، ترجمه داود حیدری، تهران، مؤسسه فرهنگی آینده پویان تهران، ۱۳۷۹
- ۸- اصغر محمد مرادی، دوازده درس مرمت، تهران، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، ۱۳۸۷
- ۹- عزیزالله بیات، آثار باستانی کرمانشاه
- ۱۰- یوسف مرادی، سیمای فرهنگی کرمانشاه، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۲

۱۱- <http://forum.persiagraphic.com>، تالار هنری پرشین

گرافیک، ۲۰/۱/۸۸، ساعت ۹:۱۲

۲۱- همان منبع